

QR-kod
maqolaning DOI
sahifasini
ochadi

Umarova Úmitay Abaevna. Irim hám
tıyımlarda somatikalıq kod //
«O'zbekiston olima ayollarining
mamlakat taraqqiyotiga qo'shayotgan
hissasi» mavzusidagi xalqaro ilmiy-
amaliy konferensiya materiallari
(Nukus, 2026-yil 9–10-oktyabr). –
Nukus, 2026. – B. 1308–1311. – DOI:
[https://doi.org/10.66073/ReFocus-
Conf/0910271](https://doi.org/10.66073/ReFocus-Conf/0910271)

«O'zbekiston olima ayollarining
mamlakat taraqqiyotiga
qo'shayotgan hissasi»

XALQARO ILMIY-AMALIY
KONFERENSIYA
NUKUS, 9–10-OKTYABR 2026

IRIM HÁM TÍYÍMLARDA SOMATIKALÍQ KOD

Umarova Úmitay Abaevna

Ájiniyaz atındağı NMPI, Tayanış doctoranturasınıñ
10.00.03- Qaraqalpaq tili qánigeligi boyınsha 2-basqış doctorantı
umarovaumitay@gmail.com.

Annotaciya: Maqalada, Qaraqalpaq xalqınıñ ırım hám tıyımlarında sáwlelenğen somatikalıq kodlar izertlenedi. Adam dene músheleri menen baylanıslı birliklerdiñ milliy-mádeniy mazmunı, olardıñ xalıqtıñ dúnyaqarası, isenimleri hám úrp-ádetler sáwlelendirilgen. Somatikalıq komponentler arqalı ırım hám tıyımlardağı mádeniy mánislerdiñ beriliw ózgeshelikleri úyrenildi.

Gilt sózler: Qaraqalpaq folklorı, ırım, tıyım, somatikalıq kod, somatikalıq komponent, milliy-mádeniy mazmun, lingvomádeniyat, dene músheleri.

Annotatsiya: Maqolada, Qoraqalpoq xalqining irim va taqiqlarida aks etgan somatik kodlar o'rganiladi. Inson tana a'zolari bilan bog'liq birliklarning milliy-madaniy mazmuni, ularning xalq dunyoqarashi, e'tiqodlari va urf-odatlar aks ettirilgan. Somatik komponentlar orqali irim va taqiqlardagi madaniy ma'nolarning berilish xususiyatlari o'rganildi.

Kalit so'zlar: Qoraqalpoq folklori, irim, taqiq, somatik kod, somatik komponent, milliy-madaniy mazmun, lingvomadaniyat, tana a'zolari.

Paremiyalogiya tarawınıñ kishi janırlarınıñ biri bul – ırım-tıyımlar xalıq awızeki dóretiwshiliginiñ keńnen qollanıw kelgen milliy mádeniy mazmunın ózinde saqlap, áwladtan-áwladqa jetkizip kelgen ruwxıy-mádeniy miyras sıpatında kórinedi. Olar xalıq arasında keńnen qollanıw, kóp jıllıq turmıslıq tájriybelerine tiykarlanıp, adamnıñ kúndelikli ómirde jol, bağdar beriwshi qural bolıp xızmet etedi.

“Qaraqalpaq tiliniñ túsindirme sózliginde” “Irim –isenimge baylanıslı payda bolğan eski úrp-ádettiñ bir túri” degen túsiniq bildirilgen.[1:58]

Haqıyqatında da, ırım-tıyımlar kóp ásirlik tariyxıy miyras penen baylanıslılığın hám atadan-balağa jetip kelgen mifologiyalıq isenim desek adaspağan bolamız. Xalıq arasında ayrımları “legenda” yáki “mif”, “ápsana” degen túsiniqlerde bar. Soğan baylanıslı ırım sózi hár xalıqlarda hártúrli tiller menen aytıw kelgen. Onı rus xalqı «судеверия», «приметы», ózbeklerde “ırım-sırımlar”, qazaqlarda “ırım-tıyımlar”, ázerbayjanlar “sinama”, qırğızlar “ırım-darımdar”, mongollar “yor”, “ceer”, qalmaqlar “yori”, tatarlar “ırım-ishanular”, “sinamishtar” [2:495] dep atağan. Nátiyjede, bul tiller dúnya dóretiliwinen baslanıp, áwızeki úlgede xalıqtıñ ruwxıy dúnyasınan tereñ orın alıp, onı kúndelikli turmıstıñ bir bólegi dep úyrengen. Usı kózqarastan, xalıq poeziyasınıñ janırlıq túri dep esaplağan, ırım-tıyımlar adam turmısına baylanıslı, insan dene múshelerine baylanıslı, dástúrlar, janlı hám jansız zatlarğa baylanıslı aytıw tómendegishe somatikalıq kodtı payda etedi.

*Balanın bası úlken bolsa – bay boladı, ayağı úlken bolsa – malay boladı*¹. Bul ırım qaraqalpaq dásturinde burınnan bar bolıp, bunda somatikalıq kod bas hám ayaq sózleri arqalı berilgen. Bunda bası úlken bolsa miyi kóp boladı, aqıllı, dana boladı dep isenilgen. Bul ırım xalıqtıń balağa baylanıslı baxtıń keleshegi haqqındağı túsiniqlerdi ańlatsa, bas sózi arqalı basshı bolıw, húkim súrıw, háreket danalıq belgisin ulıwmalıq táǵdirin bildirse, ayaq sózi arqalı miynet, xızmet etiwı menen baylanıstırıp basqalardıń miynetin islew obrazı túsiniqlen. Demek, ırım arqalı qaraqalpaq xalqı adamnıń táǵdırın dene belgileri arqalı boljawğa urınıp, aql hám miynettıń jámiyettegi ornının ayırıqsha sáwlelendirip bergenligin bayqaymız. Negizinde bul sıyaqlı kózqaraslar xalıqtıń álemdi, insandı ańlaw, medicinanıń sırların bilmegenlikten dórelgenligin aytıw múmkin. Sebebi bası yáki ayaǵınıń úlken bolıwı genge baylanıslı bolıwı da múmkinligi xalıq sanasında kesh túsiniqlen.

Oń qas qışısa – quwanışlı waqıya boladı, shep qası qışısa – unamsız jaǵday júzege keledi. Oń qabaq tartsa – jaqın adam menen ushırasıw kútedi, quwanışlı xabar keledi, shep qabaq tartsa, qapashılıq jaǵday júz beredi. Oń kóz qışısa quwanarlıq is boladı, shep kóz qışısa – unamsız jaǵday orın aladı. Oń qulaq qışısa birew ózińdi maqtap atırǵan boladı, shep qulaq qışısa, jamanlap atırǵan boladı. Oń alaqań qışısa, olja túsedı, shep alaqań qışısa shıǵası shıǵadı. [3;493] Bul ırım lingvómádeniy tárepten qaraǵanda shep hám oń túsiniqler menen qarama-qarsılıq júzege kelgen, tiykarınan xalıq arasında jaqsılıq hám jamanlıq pikirler menen sáwlelengen. Qaraqalpaq xalqınıń diniy dúnyaqarasında oń jaq kiyeli sanaladı. Sebebi, dinde beyish oń jaqta, dozaq shep jaqta súwretlengen. Sonlıqtan da oń jaq jaqsılıq háreketleri menen, shep jaq jamanlıq háreketleri menen baylanıstırıladı. *Oń alaqań qışısa, olja túsedı, shep alaqań qışısa shıǵası shıǵadı* ırımında da solay. Bul ırım lingvokulturologiyalıq tárepten qarasaq, materiallıq baxıt hám ekonomika túsiniqleri menen baylanısqan. Xalıq arasında oń payda, olja, tabıs belgisi, shep bolsa shıǵın, zıyan menen baylanıstırıladı. Adamnıń jaqın aradağı finanslıq jaǵdayı qışıwı arqalı boljap ayıladı. Nátiyjede, alaqań sózi somatikalıq kod ashıp bergen hám insannıń alaqań, (qol) arqalı alıs-beris, háreket dáwletli bolıw belgilerge iye bolıp kelgen.

Kórsetilgen ırımlarda da, qas, qabaq, alaqań, kóz somatizmleri arqalı oń tárep túsiniqleri baxıt, quwanış, áwmet hám shep tárep túsiniqlerinde bolsa qayǵı, baxıtsızlıq, áwmetsizlik, ósek háreketlerdi júzege keliwi arqalı onıń somatikalıq kodı ashıp berilgen. Sonday-aq, oń jaqtan turǵan kúni isi onınan keledi, shep jaqtan turǵan kúni shebekeyine ketedi, qız bala úydiń oń jaǵına otırǵızıladı sıyaqlı isenimlerde de diniy túsiniqlerdiń qalıplesiwinen xalıq milliy mádeniy sanasında bul halatlardıń mórlengenin kóremiz.

Moyın qışısa toy boladı. [3:493] Bul ırım xalıq sanasında keń pikirde kórsetilgen, qaraqalpaq xalqınıń moyın variantlarınan basqa qol, alaqań, ayaq h.t.b aǵzalar menen de insannıń turmıslıq waqıyaların sáwlelengen. Tiykarınan, moyın sózi arqalı baxıtqa erisiw, gózzal ómir, jaqsı tilekler onıń somatikalıq kodın ashıp kórsetken. Bul ańlatpada “toy” túsiniǵı ayırıqsha mádeniy áhmiyetke iye. Túrkiy xalıqlarda toy tek ǵana neke máresimi emes, al tuwısqanlıq, qońsılıq, jámaátlik

hám quwanish penen baylanisli socialliq hádiyse esaplangan. “Moyin qishıwı” bolsa xalıqlıq kózqarasta bolajaq waqıyanın belgisi sıpatında talqılanadı. Yaǵnıy insan denesinde júz beretuǵın ápiwayı fiziologiyalıq jaǵdayǵa simvolikalıq mánis júklenedi. Sonday-aq, bul sóz dizbekte toyǵa unamlı múnásibetti de sáwlelendiredi. “Toyǵa barıw” quwanishlı waqıya, adamlar menen ushırasıw hám jámáátke qosılıw simvoli sıpatında kórinedi. “Moyin qıshısa, toyǵa barasań” ırımı lingvokulturologiyalıq jaqtan xalıq tilinde saqlanıp qalǵan milliy-mádeniy kod bolıp esaplanadı.

Er bala kózin ashıp uyqlasa, kelinshegi sulıw boladı, er bala kúlgende betinde oyıqsha payda bolsa, sulıw qızǵa úylenedi mısallarında xalıq ırımı arqalı insannın sezimleri, ishki dúnyası menen onın somatikalıq kodı ashıp berilgen, bunda baqlaw, seziw, tańlaw simvolikalıq belgige iye. Demek, ırımda adamnın dene múshesi arqalı onın taǵdırı hám socialliq turmısı sáwlelenedi. Bul dástúr lingvomádeniy tárepten qaraǵanda, xalıqtın gózzallıq hám baxıt haqqındaǵı túsiniqleri sáwlelenedi. Tiykarınan balanın kózin ashıp uyqlawı ádetiy halat, bunı medicinada REM uyqısı dep atalıp, bunda kózler qabaq astında tez-tez qıymıldawı, miy aktiv islewi, tús kóriwi, bulshıq etler bosasıwı gúzetiledi. Bul normal uyqı esaplanadı. Áyyemgi túrkiy xalıqlarǵa tán xalıqlıq prognostikalıq kózqaraslar hár qıylı dene belgilerinen keleshekke boljaw dástúri kórinedi. Bunday kózqaraslar ilimiy tiykarǵa emes, al xalıq tájiriyesi, awızeki dóretiwshilik hám áwladtan-áwladqa ótken isenimlerge súyenedi. Betindegi “oyıqsha” (alması) unamlı belgige iye bolıp, er balaǵa jaqsı jubay – sulıw qızdı alıp keledi dep isengen. Negizinde qaraqalpaqlar sanasında betinde kúlgende oyıǵı bolıwı bul sol insandı sulıw etip kórsetedi dep iseniledi hám bul sol insańǵa jarasadı dep túsiniledi. Bul jerde fizikalıq ózgeshelik jaqsı taǵdırdın belgisi sıpatında kórsetilgen. Bunda, bet sózi arqalı onın sulıwlıq, estetik simvolıq mánige iye bolǵan, somatikalıq kod ashıp berilgen.

T. Jumamuratovtıń pikirinshe “ırımlar derlik kóp xalıqtın xarakterine iye bolıp, onın mánisi hám forması tárepten de birdey yaqı ortaqlıq bolıp ketken” degen kózqaraslar menen adam múshesine baylanisli ırımlardı qısqa hám anıq mısallar menen óz mısallarında xalıq dúnyaqarasın tıǵız ashıp bergen. Onın qolǵa, tilge, eringe hám t.b qızıqlı mısallar menen xalıq mádeniyatın ashıp bergen.[4:9]

Adamnın tisi qıshısa, birew menen tisleskenshe urısa.[3:493] Bul jerde ápiwayı dene belgisi keleshekkegi waqıya menen baylanıstırılmaqta: tis qıshıwı jánjel lekseması menen baylanıstırılǵan. Bul kózqaras xalıqlıq ırım-isenim xarakterine iye. Yaǵnıy ol ilimiy sebep-nátıyjege emes, xalıqtın áwladtan-áwladqa ótip kelgen túsiniqlerine tiykarlanadı. Bunda insannın dene aǵzaları arqalı keleshekkegi waqıyalardı boljaw dástúri kórinedi. Tábiyiy halatta insan jánjelleskende, urısqanda “tis qayraw” frazeologizmi menen beriledi. Bunda ashıw, ıza mánileri belgili boladı, sol tiykarda mádeniy jaqtan bunday sózler túrkiy xalıqlardıń kúndelikli turmısında dene aǵzaları menen baylanisli belgilerdi baqlaw hám olarǵa simvolikalıq mánis beriw dástúri bar ekenligin kórsetedi.

Eger adamnın ózine kórinbeytuǵın jerinde: moynında, arqasında hám t.b. jerlerinde qalı bolsa, ol nesiybeli baxıt-saadatlı boladı delinedi. Haqıyqatında da qal-bet yamasa denede payda bolatuǵın kishi pigmentli belgi. Qalı kóp bolıw – xalıqlıq kózqarasta gózzallıq hám ózine tánlik belgisi sıpatında talqılanadı. Baxıtlı

boladı, nesiybeli boladı dep qaldı unamlı konnotativ mánisi kórsetiledi. Qaldı insannıń keleshektegi áwmet hám baxıtı menen baylanıstırıwdı ańlatadı. Bul kózqarasta “bettegi belgi táǵdır, baxıt túsinińler, xalıqlıq semantikalıq baylanıstı kórsetedi. Yaǵnıy, insan denesindegi tábiyiy belgi onıń minez-qulqı yáki táǵdırine ishara etedi, degen áyyemgi túsiniń sáwlelenedi. Ilimiy jaqtan bolsa qallar sanı insannıń qanshelli baxıtlı bolıwın belgilemeydi. Bul xalıq awızeki dóretiwshiligi hám dástúriy dúnyaqarasqa baylanıslı kózqaras.

Solay etip qaraqalpaq tilinde ırım hám tıyımlar atadan-balaǵa miyras bolıp kelgen. Bul miyras, qaraqalpaq mádeniyatınıń milliy qádiriyatların ashıp beredi desek adaspaymız sebebi, paremiyalogiyalıq birlikler, mádeniy kod mazmunı menen de xalqımızdıń tilin, milliy mádeniyatın sol belgiler arqalı úyrenilip atır.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Қарақалпақ тилинің тусиндирме сөзилги IV том.– Нөкис:, «Қарақалпақстан», 1992. -Б.58.
2. Палымбетов.К.С. Қарақалпақ халық исеним ырымлары. (Монография). Т.: 2023. – Б.138.
3. Қарақалпақ фольклоры Көп томлық 86-том. Ырымлар ҳәм тыйымлар. – Нөкис: «Илим», 2014, -Б.495.
4. Qarańız: Палымбетов К.С. Қарақалпақ халық исеним ырымлары. Монография. Lesson press, 2023, -Б.9